

УДК 94(477.41)«1906/1910»

DOI: 10.20535/2307-5244.60.2025.338318

С. І. Світленко

ORCID: 0000-0003-3313-9036

*Наукове товариство ім. Шевченка, Дніпровський осередок
Національна спілка краєзнавців України,
Дніпропетровська обласна організація*

S. Svitlenko

*The Shevchenko Scientific Society, Dnipro branch
National Union of Local*

Historians of Ukraine, Dnipropetrovsk Regional Organization

КИЇВСЬКА «ПРОСВІТА» ТА ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В 1906–1910 рр.

*Kyiv «Prosvita» and Celebration
of the Memory of Taras Shevchenko in the Years 1906–1910*

Метою статті є дослідження вшанування пам'яті Т. Шевченка в діяльності Київської «Просвіти» 1906–1910 рр. Доведено, що увічнення пам'яті Т. Шевченка становило важливий напрям роботи Київської «Просвіти». Змістовні культурно-просвітницькі заходи вирізнялися розмаїтістю форм і методів, користувалася популярністю, сприяли розширенню місць і простору пам'яті про Кобзаря, формуванню Шевченківського пам'яттєвого дискурсу. Це мало позитивним наслідком утвердження української історичної та національної пам'яті, свідомості й ідентичності серед різних верств українства.

Ключові слова: студії пам'яті; історична та національна пам'ять; українська громадська організація; меморіальний захід; Шевченківський пам'яттєвий дискурс.

This plot is relevant not only in terms of its content, but also from the point of view of modern anti-colonial discourse in Ukraine. The purpose of the article is to study the commemoration of Taras Shevchenko in the activities of Kyiv Prosvita in the period 1906–1910. The author's hypothesis is that Shevchenko's memorial discourse was an important component of the institutional functions of Kyiv intellectuals. The theoretical and methodological basis of the research is a set of principles of historicism, scientificity and systematicity; microhistorical, institutional and personalistic approaches; historical-genetic, historical-systemic methods, as well as methodological foundations of memory studies. Comprehensive and conceptual understanding of the formation of historical and national memory of T. G. Shevchenko by the means of activity of the Kyiv «Prosvita»

constitutes the scientific novelty of this article. Conclusions. In 1906–1910 honouring the memory of Taras Shevchenko became one of the priority areas of activity of Kyiv Prosvita. Commemorative events in honour of Kobzar were characterized by variety and relative mass. Kyiv intellectuals supported the tradition of holding Shevchenko's commemorations, raised the issue of commemorating T. Shevchenko at the general meeting of the Society; folk concerts, plays, literary, musical and vocal evenings, folk readings were held in Kobzar's honour; popular brochures were published, funds were collected for the construction of a monument to T. Shevchenko in Kyiv, popularized the name and work of the Ukrainian poet in the provincial centre of Kyiv, in the cities, towns and villages of the Kyiv region. All this contributed to the expansion of the places and space of memory about Kobzar, the formation of the Shevchenko memorial discourse. A positive consequence of this was the establishment of historical and national memory, consciousness and identity among different layers of Ukrainians, despite the anti-Ukrainian policy of the imperial regime.

Keywords: memory studies; historical and national memory; Ukrainian public organization; memorial event; Shevchenko memorial discourse.

Вступ. Постановка проблеми. Історична та національна пам'ять — сукупність різноманітних знань про минуле етнонаціональної спільноти — є одним із важливих чинників консолідації української держави й нації на сучасному етапі. Закріплення особливостей спільної минувшини, тобто топосу пам'яті, в історичних уявленнях поколінь українців є суттєво значущим з погляду засвоєння уроків історії та вироблення сучасної історичної й національної свідомості та ідентичності як модерної європейської нації.

Образ Тараса Шевченка як символа незламності української нації в ракурсі теоретико-методологічних проблем студій пам'яті, історична пам'ять про цього видатного українського поета, митця і мислителя вже привертала увагу дослідників, зокрема А. Киридон (Киридон, А. 2016), О. Розумного (Розумний, О. 2013), Р. Харчук (Харчук, Р. 2019) та ін. Водночас низка аспектів студій пам'яті про вшанування пам'яті Тараса Шевченка потребують ґрунтовнішого вивчення. Адже історичний приклад Кобзаря, який фше в середині XIX ст. словом і ділом безкомпромісно розривав імперські пута, сміливо долаючи стереотипи «малоросійства» з його меншовартістю й провінційністю, пробуджував історичну та національну пам'ять українства, органічно сприяв формуванню й поступу української самосвідомості, утвердженню цінностей та ідеалів української нації, є вельми важливим сьогодні.

Актуальність теми зумовлена не тільки конкретним смислом, а й тому що слугує розв'язанню суттєвих світоглядних аспектів українського націєтворення. Водночас її вирішення має не тільки теоретичне, а й прикладне значення, оскільки позитивно впливає на розкриття історичної традиції фор-

мування української історичної та національної пам'яті, свідомості й ідентичності. Зазначимо, що це залишається актуальним практичним завданням, особливо в контексті національно-патріотичного виховання молодого покоління громадян нашої держави.

Аналіз історіографічної бази дослідження. Вивчення теми заповнює певну лакуну українського історіописання студій пам'яті, оскільки вивчення вшанування пам'яті Тараса Шевченка в діяльності однієї з найпотужніших «Просвіт» Наддніпрянської України початку ХХ ст. — Київської «Просвіти» ім. Т. Г. Шевченка — ще не ставало предметом спеціального розгляду. Підтвердженням цьому є такі праці, як, скажімо, оглядова наукова стаття «До питання про діяльність київської “Просвіти” у 1906–1910 рр. (за матеріалами Інституту рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України)» О. Корнієвської-Зінченко (Корнієвська-Зінченко, О. 1994), наукова стаття «Київська “Просвіта”» (1906–1910)» Н. Копиленко (Копиленко, Н. 1994), монографії: «Просвітницький рух в Україні (XIX — перша третина ХХ ст.)» О. Коновця (Коновець, О. 1992), «“Просвіти” та кооперативи в українському суспільному середовищі на початку ХХ ст.» О. Лисенка (Лисенко, О. 2008) та «Культурницька діяльність Бориса Грінченка: світоглядний аспект» Г. Кобижчі (Кобижча, Г. 2020), а також «Нариси з історії Київської “Просвіти”» Є. Букета (Букет, Є. 2014). В них автори побічно згадували постать Т. Шевченка і лише торкалися сюжетної лінії про увічнення його пам'яті в діяльності київських просвітян. На думку про необхідність спеціального дослідження цієї теми наводить загальна бібліографічна стаття «Сучасні дослідження діяльності Товариства “Просвіта”: бібліографічний огляд» О. Калішук (Калішук, О. 2016). Ця розвідка засвідчує, що тема має значні дослідницькі перспективи. Понад те, актуалізація ще недостатньо залучених до наукового обігу матеріалів української преси («Рада», «Рідний край»), творчих матеріалів відомих українських діячів, зокрема Б. Грінченка (Грінченко, Б. 2013), Д. Дорошенка (Дорошенко, Д. 2007), П. Стебницького (Стебницький, П. 2009), Є. Чикаленка (Чикаленко, Є. 2004) та ін., архівних джерел з фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві та відділу рукописів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, які становлять джерельну основу представленої статті, дає можливість приростити конкретні знання з історії певних подій, фактів, діяльності персоналій, інституцій і зробити узагальнення й висновки стосовно політики пам'яті в українському національному русі, репрезентантом якого в даному разі є Київська «Просвіта», і російської імперської адміністрації.

Теоретико-методологічною основою дослідження є сукупність принципів історизму, науковості та системності; мікроісторичного, інституційного й персоналістичного підходів; історико-генетичного, історико-систем-

ного методів і методологічних засад студій пам'яті. Принцип історизму відкриває простір для аналізу та синтезу комплексу подій і фактів із Шевченківських комеморативних практик київських просвітян, а також для використання мікроісторичного, інституційного й персоналістичного підходів. Все це дає змогу глибше усвідомити макроісторичне творення української нації. Принцип науковості сприяє опануванню інформаційно достовірних і репрезентативних архівних та опублікованих першоджерел, їх фаховому опрацюванню на основі застосування конкретно-історичних методів дослідження пам'яттєвої діяльності Київської «Просвіти», використання відповідного оповідного стилю й оформлення довідково-бібліографічного апарату. Принцип системності дає змогу розглянути об'єктно-предметне поле розвідки цілісно, з метою з'ясування змістів, структури та функцій комеморативних практик київських просвітян стосовно постаті Т. Г. Шевченка. Залучення історико-генетичного методу слугує послідовному дослідженню пам'яттєвих практик просвітян від одиничного факту до сукупності проявів явища і створенню цілісної комеморативної оповіді. Історико-системний метод допомагає виявити сукупність пам'яттєвих елементів просвітянської діяльності, їхню структуру й функції. Особливе пізнавальне значення має концентрація дослідницької уваги на такому концепті комеморативних студій, як місця пам'яті. З ними пов'язані об'єкти і суб'єкти пам'яттєвої культури (меморіальні, духовні, культурні, громадські місця, де увічнювалася пам'ять про Т. Г. Шевченка; органи преси та книговидавництва, що в друкований спосіб закарбовували пам'ять про Кобзаря; персоналії, котрі усно й письмово сприяли розширенню простору пам'яті — інтелектуального конструкта, в межах якого виконувалися комеморативні практики, які сприяли формуванню Шевченківського пам'яттєвого дискурсу.

Метою статті є охарактеризувати вшанування пам'яті Тараса Шевченка в діяльності Київської «Просвіти» в 1906–1910 рр. Завданнями є вивчити форми й методи вшанування пам'яті Кобзаря серед київський просвітян, місця і простір Шевченківської пам'яті. Реалізація цієї мети й завдань сприятиме верифікації авторської гіпотези, сутність якої полягає в тому, що Шевченківський пам'яттєвий дискурс становив важливу складову інституційних функцій Київської «Просвіти». Цілісне й концептуальне осягнення формування історичної й національної пам'яті про Т. Г. Шевченка засобами діяльності київської «Просвіти» становить наукову новизну статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. В умовах Першої російської революції свідоме українство Києва одним із перших на Наддніпрянській Україні висунуло ідею заснування власної української культурно-освітньої просвітянської організації. Вже 16 травня 1906 р. М. Лисенко, Б. Грінченко, М. Старицька, Ф. Матушевський, В. Козловський, М. Синицький, Ф. Красицький, М. Павловський і Г. Коваленко направили до канцелярії

Київського губернатора заяву про намір заснувати Товариство «Просвіта» у Києві в пам'ять Т. Г. Шевченка. 26 травня того ж року Статут цього товариства затверджено постановою № 1 Київської губернської у справах товариств присутності й завізовано підписом віце-губернатора (Букет, Є. 2014, с. 8–9, 14)¹.

25 червня 1906 р. відбулися загальні збори Товариства «Просвіта» в Києві, на яких обрали вісім членів Правління (Ради). Це, зокрема, Б. Грінченко, В. Дурдуківський, С. Єфремов, Л. Косач, О. Косач, М. Левицький, Вл. Степанковський та С. Шемет². 29 червня 1906 р. ці діячі розподілили поміж собою обов'язки. Першим головою Товариства «Просвіта» у Києві обрали Б. Грінченка, товаришем голови — Л. Косач, скарбником — В. Дурдуківського, секретарем — С. Шемета. Так Товариство розпочало свою діяльність³.

З перших тижнів діяльності Київська «Просвіта» прагнула знаходити будь-яку можливість для популяризації імені Тараса Шевченка, увічнення його пам'яті. Скажімо, вже 4 липня 1906 р. Д. Дорошенко, О. Лотоцький та інші просвітяни вирушили на могилу українського поета в Каневі⁴. В наступні роки Київська «Просвіта» теж улаштовувала для членів подорожі на Шевченкову могилу. Наприклад, таку екскурсію було організовано 25 липня 1909 р.⁵

На першому зборі членів Київської «Просвіти» 25 липня 1906 р. видавнича комісія Товариства виробила теми для видання дешевих книжок для широких кіл громадськості. Серед 26 таких видань з української історії, історії української літератури була передбачена книжка «Тарас Шевченко» (Грінченко, Б. 2013, с. 351, 355). Того таки 1906 р. Київська «Просвіта» опублікувала одним із перших дешевих видань «Календар Просвіти. Рік перший» (Київ, 1906), у якому серед науково-популярних і публіцистичних статей містилась і така: «Тарас Шевченко» (Грінченко, Б. 2013, с. 396–397).

Втілити просвітянські ідеї було дуже непросто. Як зазначав Б. Грінченко в пресі, Київська «Просвіта» безуспішно добивалася дозволу завести свою книгарню й бібліотеку кілька місяців (Грінченко, Б. 2013, с. 360, 363). У вересні 1906 р., не маючи власного приміщення, київські просвітяни звер-

¹ Про закриття деяких іногородницьких товариств, які мають шкідливі цілі // Центральний державний історичний архів України у Києві (далі — ЦДАК України). Ф. 442. Оп. 639. Спр. 797. Арк. 3.

² [Протокол загальних зборів Товариства «Просвіта» від 25 червня 1906 р.] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Відділ рукописів (далі — ІР НБУВ. ВР). Ф. 114. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 1.

³ В «Просвіті». Рада. 15 вересня (серпня) 1906. № 1. С. 3. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0001111>.

⁴ Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / упоряд.: А. Г. Адаменко, М. П. Візир (кер.), І. Д. Лисоченко, Й. В. Шубинський. Київ: Наук. думка, 1966. С. 241.

⁵ Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / упоряд.: А. Г. Адаменко, М. П. Візир (кер.), І. Д. Лисоченко, Й. В. Шубинський. Київ: Наук. думка, 1966. С. 281.

нулися до Народної аудиторії з проханням надавати «Просвіті» щомісяця помешкання задля українських концертів з метою популяризації українського письменства та музики¹.

Важливо, що з 15 вересня 1906 р. всі основні віхи життя Київської «Просвіти», зокрема з ушанування пам'яті Тараса Шевченка стала висвітлювати українська газета «Рада» (Київ, 1906–1914), видавцем якої був дійсний член цього українського Товариства Є. Чикаленко, а працівниками її були дійсні київські просвітяни — С. Єфремов та В. Степаненко (Коновець, О. 1992, с. 57). Одним із пріоритетних напрямів роботи київських просвітян стало вшанування пам'яті Т. Шевченка. Серед найперших ухвал Київської «Просвіти» було рішення про початок збору коштів на пам'ятник Т. Г. Шевченку в Києві (Букет, Є. 2014, с. 13, 14). Це свідчило про велику увагу, яку приділяли українські діячі монументальному увічненню пам'яті українського поета, художника й мислителя. Вже на вересень 1907 р. київські просвітяни зібрали на пам'ятник Т. Г. Шевченку 635 руб 12 коп².

Заснування просвітянського товариства в Києві викликало значну зацікавленість серед свідомого українства. Так, у списку організації за підсумками 1906 р. в Київській «Просвіті» налічувалося 277 дійсних членів і один почесний (В. Антонович), 1907 р. — 423 члени, з них по два почесні й довічні, 1908 р. — 546, з них по два почесні й довічні, 1909 р. — 625 дійсних, три почесних, три довічні й п'ять членів-співробітників. Ця статистика свідчить про суттєву позитивну динаміку просвітянської справи (Букет, Є. 2014, с. 15).

Київська «Просвіта» продовжила традицію Старої громади з ушанування Шевченківських роковин. Як свідчить лист просвітянина П. Житецького до Г. Житецького від 10 березня 1907 р., 25 лютого відбулася панahiда по Т. Шевченку, а це була традиція, якої дотримувалися вже 50 років³. 18 березня 1907 р. Артистична комісія Київської «Просвіти» на зборах ухвалила присвятити концерт-виставу роковинам смерті Т. Шевченка. Захід мав відбутися 7 квітня в Театрі Товариства грамотності. Діяльна роль у підготовці видовища належала М. Садовському з його театральною трупкою, хором та оркестром. С. Єфремов готував реферат про Кобзаря⁴.

Вже з перших місяців діяльності Київська «Просвіта» потрапила під пильну увагу російської адміністрації в Києві. Скажімо, голова київських просвітян Б. Грінченко, виступаючи 25 березня 1907 р. в лекційній залі Народного дому на загальних зборах Товариства, заснованого в пам'ять Т. Г. Шев-

¹ В «Просвіті» // Рада. 15 вересня (серпня) 1906. № 1. С. 3.

² ІР НБУВ. Ф. 114. Оп. 1. Спр. 10. Матеріали про збір коштів на спорудження пам'ятника Т. Г. Шевченку: в Державну ошадну касу при Управлінні Південно-Західних залізниць від 27 вересня 1907 р. Арк. 1.

³ Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / упоряд.: А. Г. Адамченко, М. П. Візир (кер.), І. Д. Лисоченко, Й. В. Шубинський. С. 271.

⁴ З життя просвіт. Київська «Просвіта» // Рада. 20 березоля (марта) 1907. № 66. С. 2.

ченка, повідомив, що влада вважає «Просвіту» політичною організацією, яка робить щось нелегальне¹.

Тим часом анонсований концерт-вистава ретельно готували. 29 березня 1907 р. відбулося зібрання членів видавничої та календарної комісії Київської «Просвіти», на якому, зокрема, обговорювали влаштування вечора, присвяченого вшануванню пам'яті Т. Шевченка². Київські просвітяни чимало зробили для рекламування Шевченківського вечора в українській пресі. Так, газета «Рада» в низці номерів розмішувала оголошення про його проведення³.

7 квітня 1907 р. київські просвітяни влаштували дуже цікавий «спектакль-концерт». Різноманітна й насичена програма тривала з 8 години вечора до 2 години ночі. На початку з докладним рефератом «Шевченкове «Послання» (До характеристики українського громадянства)» виступив С. Єфремов. Потім величезний зведений хор зі студентів Університету Св. Володимира, театральної трупи М. Садовського та Лук'янівського Народного дому під орудою Я. Яциневича з понад 100 осіб в українських національних костюмах чудово виконав «Жалібний марш» під акомпанемент оркестру. До уваги було представлено першу дію Шевченкової п'єси «Назар Стодоля», яку грали найкращі театральні сили на чолі з М. Заньковецькою та М. Садовським.

У другому відділенні Шевченкового заходу були презентовані співи й декламації. Серед номерів публіка особливо захоплена зустріла «Послання...», котре натхненно прочитав М. Садовський, та інші Шевченкові твори, як-от «Розрита могила», «Неофіти», уривок з «Наймички» тощо. У третьому відділенні «спектаклю-концерту» надзвичайно гарно поставили «Апофеоз» — живу картину з портретом Т. Шевченка, оточеним цілою юрбою героїв музи поета. Жива картина супроводжувалася хоральним співом «Заповіту». Шевченківський вечір пройшов дуже вдало і відбувався за переповненої зали⁴. Чистий прибуток від спектаклю-концерту становив 214 руб. 44 коп. Рада Київської «Просвіти» ухвалила направити 15% від цієї суми на будівництво пам'ятника Т. Г. Шевченкові⁵. Газета «Рада» в двох номерах від 11 та 12 квітня 1907 р. опублікувала розлогий реферат С. Єфремова, виголошений на «спектаклі-концерті» 7 квітня 1907 р.⁶

¹ З життя «Просвіт». Загальний збір товариства «Просвіта» у Києві // Рада. 27 березня (марта) 1907. № 72. С. 2–3.

² З життя «Просвіт» // Рада. 31 березня (марта) 1907. № 76. С. 3.

³ Див.: Рада. 3 квітня (апріля) 1907. № 78. С. 1; 5 квітня (апріля) 1907. № 80. С. 1; Рада. 7 квітня (апріля) 1907. № 82. С. 1.

⁴ Лісовицький М. Вечір «Просвіти» // Рада. 10 квітня (апріля) 1907. № 84. С. 4.

⁵ З життя «Просвіт» // Рада. 13 квітня (апріля) 1907. № 87. С. 3.

⁶ Єфремов Сергій. Шевченкове «Послання» (До характеристики українського громадянства) // Рада. 11 квітня (апріля) 1907. № 85. С. 2; Єфремов Сергій. Шевченкове «Послання» (До характеристики українського громадянства) (кінець) // Рада. 12 квітня (апріля) 1907. № 86. С. 2–3.

Багато років демократична громадськість Києва увічнювала пам'ять Т. Шевченка проведенням панахид. 24 лютого (8 березня) 1908 р. такий меморіальний захід, як і в попередні роки, відбувався вдень у Софійському соборі¹.

Того року в Києві пройшли й Шевченківські вечори. Наприклад, 6 березня один із перших з них запланували в Народній аудиторії на Бульварно-Кудрявській вул., 26. Цей захід, який 4 та 6 березня анонсувала газета «Рада», відкривав цикл ушанування великого українського поета серед київського громадянства. Захід був літературно-музичним вечором за творами Т. Шевченка. У програмі було задіяно 15 осіб, зокрема М. Лисенко, В. Валерик (В. Пахарецька-Валерик), Л. Войтиченко, Н. Дорошенко, З. Зоріна-Миронович, Л. Квітка, Ю. Лисенко, Г. Матковський, М. Старицька, В. Цимбал та ін., які щиро й з хистом виконали Шевченкові твори. Всіх виконавців дуже сердечно приймала публіка².

Центральною подією Шевченківських свят мав стати великий просвітнянський вечір, запланований на 12 березня 1908 р. в театрі «Соловцов». Газета «Рада» анонсувала цей захід у оголошеннях на перших шпальтах видання 7 (20), 8 (21) та 11 (24) березня 1908 р. До того ж 11 березня українська газета опублікувала широке повідомлення «Шевченкове свято» про зазначений захід³. Просвіт'яни також сповістили про Шевченків вечір, виготовивши афішу⁴. Отже, було багато зроблено для анонсування Шевченківського свята серед громадянства.

Отримавши дозвіл від Київського губернатора, 12 березня 1908 р. Київська «Просвіта» провела в театрі «Соловцов» літературно-музичний вечір пам'яті Т. Г. Шевченка⁵. Програма вечора вирізнялася розмаїттям, насиченістю й викликала великий інтерес у киян. На початку з вуст С. Єфремова присутні з великим інтересом дізналися про хід справ стосовно пам'ятника Т. Шевченкові. Потім глядачі побачили живі картини, які поставив Ф. Красицький на тему «Садок вишневий коло хати», у супроводі співу З. Зоріної-Миронович. Великий успіх мали декламації й співи у виконанні М. Старицької, В. Валерик, Н. Дорошенко, Ю. Лисенко, гра М. Лисенка, який дуже гарно виконав увертюру до опери «Тарас Бульба» і на біс — «Ще не вмерла Україна»; гра скрипалю Ю. Пуліковського; співи О. Мишуги

¹ По Україні. У Києві. Панахида по Т. Шевченкові // Рада. 24 лютого (8 березня) 1908. № 46. С. 2.

² Вечір пам'яті Т. Шевченка // Рада. 4 марта (17 березня) 1908. № 53. С. 4; Шевченківський вечір // Рада. 6 марта (19 березня) 1908. № 55. С. 2. Вечерницький А. Шевченківський вечір в народній аудиторії // Рада. 8 марта (21 березня) 1908. № 57. С. 4.

³ Див.: Рада. 7 марта (20 березня) 1908. № 56. С. 1; Рада. 8 березня (21 березня) 1908. № 57. С. 1; Рада. 11 марта (24 березня) 1908. № 59. С. 1, 4.

⁴ Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / упоряд.: А. Г. Адамченко, М. П. Візир (кер.), І. Д. Лисоченко, Й. В. Шубинський. С. 275.

⁵ ІР НБУВ. Ф. 114. Оп. 1. Спр. 98: Клопотання «Просвіти» Київському губернатору. 1908 р. Арк. 56.

(«Огні горять», «Чого мені тяжко»), 3. Чаплинської («На що мені чорні брови») та ін. Ефектний вигляд мали хорові співи в національному вбранні¹. Вперше Шевченківське свято проходило у великому, гарному театрі².

Питання про увічнення пам'яті Т. Шевченка стали предметом розгляду на загальних зборах Київської «Просвіти» 8 червня 1908 р., що відбулись у помешканні Київського громадського зібрання. Спочатку Б. Грінченко прочитав доповідь д-ра М. Орловського про заснування національного українського народного університету ім. Т. Шевченка на зразок шведських або норвезьких народних університетів, або університету ім. Шанявського у Москві, а після цього оприлюднив статут відповідного фонду, який уклала Рада Товариства. Ці документи прийняли без дебатов, як і доповідь Ради товариства про комісію з будівництва Народного дому «Просвіти» ім. Т. Шевченка. Втім, утворення самої комісії відклали. Окрім того, Б. Грінченко повідомив, що в Києві засновується постійний комітет для завідування будівництвом пам'ятника Т. Шевченкові³.

Рік, крім березневих Шевченківських роковин, Київська «Просвіта» влаштовувала народні концерти, літературно-музично-вокальні вечори й народні читання українською мовою, на яких популяризувала твори Т. Шевченка. Наприклад, 24 жовтня 1908 р. київські просвітяни організували народний концерт у чайній на Куренівці, а 25 жовтня — на Деміївці, в програмі яких було передбачено виконання творів Кобзаря, зокрема «Чернець» та «Іван Підкова». 18 листопада 1908 р. в Народній аудиторії міста Києва пройшов літературно-музично-вокальний вечір «Просвіти», присвячений пам'яті українського поета І. Котляревського. На вечорі прозвучав вірш Кобзаря «На вічну пам'ять Котляревському».

14 та 21 грудня 1908 р. просвітяни організували читання в приміщенні Деміївської чайної. 14 грудня в програмі читань передбачили декламації Шевченкових «Катерини» й «Тополі» у виконанні Н. Дорошенко, а 21 грудня — «Невольника» та «Наймички», читець — Д. Чернушенко⁴. Водночас 21 грудня 1908 р. у залі Куренівської чайної В. Валерик прочитала Шевченкові поеми «Катерина» й «Тополя». Вхід до таких читань був безплатний⁵.

Від початку січня 1909 р. артистична комісія Київської «Просвіти» захопилася підготовкою великого концерту в рамках святкування 26 лютого Шев-

¹ Вечір Київської Просвіти в пам'ять Шевченка, 12-го Березня // Рідний край. Число 10. 16 березня 1908. С. 13, 14; М. Л. «Шевченкове свято» у Києві // Рада. 14 марта (27 березня) 1908. № 62. С. 3–4.

² «Шевченкове свято» // Рада. 11 марта (24 березня) 1908. № 59. С. 4; Вечер Київської Просвіти пам'ять Шевченка, 12 березня // Рідний край. 16 березня 1908. № 10. С. 13–14.

³ 3 життя «Просвіт». Загальні збори київської «Просвіти» // Рідний край. 10 июня (23 червня) 1908. № 132. С. 3.

⁴ ІР НБУВ. Ф. 114. Оп. 1. Спр. 98: Програма народних концертів на Куренівці та Деміївці; [Оповідання і Програма літературно-музично-вокального вечора «Просвіти»]; Заява «Просвіти» з дозволу губернатора — справнику Київського повіту. Арк. 86, 103, 159.

⁵ 3 київської «Просвіти». Народні читання // Рада. 21 декабря (3 січня) 1908. № 291. С. 5.

ченкових роковин¹. 10 лютого 1909 р. київські просвітяни звернулися до Київського губернатора з клопотанням дозволити спектакль-концерт, присвячений пам'яті Т. Г. Шевченка. На вимогу царського посадовця, організатори надали програму заходу й конспект вступної промови І. Стешенка, а також запевнення, що вірші українського поета, вміщені у програмі, будуть виконуватися за старим цензурованим виданням «Кобзаря». Окрім того, Правління Київської «Просвіти» звернулося до Київського поліцмейстера по дозвіл безкоштовно роздавати квитки на вечір і біографію поета, надруковану у видавництві «Час» на замовлення Полтавського губернського земства². Як бачимо, підготовка Шевченківського заходу потребувала значних організаційних зусиль і узгоджень із різними царськими чиновниками.

Цензори ретельно переглядали конспекти промов, які проголошувалися на урочистих вечорах, присвячених пам'яті Т. Шевченка. Ті матеріали, які долали імперську цензуру, надходили на затвердження й дозвіл до Київського губернатора. 1909 р. таке офіційне листування цензури з очільником губернії з цього приводу велося напередодні Шевченкових роковин із 12 до 17 лютого³.

Шевченкові роковини 1909 р. розпочалися 26 лютого з велелюдної панахиди в Софійському кафедральному соборі, на яку зібралося 1500 прихильників великого українського поета. Серед них, зокрема, були й відомі українські громадські діячі, київські просвітяни, депутати І Державної Думи М. Біляшівський, А. В'язлов, С. Шемет та ін. (Букет, Є. 2014, с. 16, 19)⁴. Після 8 години вечора, тієї ж доби Київська «Просвіта» урочисто відзначила 48-мі Шевченкові роковини, які відбулися в Театрі колишнього Товариства грамотності на Троїцькій площі. На початку вечора з промовою «Шевченко, як світовий поет» виступив І. Стешенко. Надалі до уваги учасників організатори запропонували «Жалібний марш» (на смерть Шевченка, авторства М. Лисенка) у виконанні великого хору; другу дію опери М. Аркаса «Катерина» на сюжет поеми Т. Шевченка; живу картину, яку поставив художник І. Бурячок за мотивами Шевченкової «Відьми». Після антракту присутні побачили концерт у двох відділах, у якому було репрезентовано декламації, зокрема «Посланіє...» та «Мені однаково» у виконанні М. Садовського; «Сон», представлений Н. Дорошенко; гру на роялі нової композиції «Квітки на могилу Великого Кобзаря в 48 роковини його смерті» М. Лисенка, гру на бандурі, романси, співи хору групи М. Садовського і хору «Просвіти» під

¹ З життя «Просвіт». З київської «Просвіти» // Рада. 6 января (19 січня) 1909. № 4. С. 4.

² ІР НБУВ. Ф. 114. Оп. 1. Спр. 98: Клопотання «Просвіти» Київському губернатору від 10 лютого 1909 р.; Клопотання Правління Товариства «Просвіта» Київському поліцмейстеру. [Лютий 1909 р.]. Арк. 116, 117.

³ ЦДІАК України. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 188: Листування з Київським губернатором про цензурний перегляд конспектів промов і дозвіл вимовляти їх на урочистих вечорах, присвячених пам'яті Т. Г. Шевченка. 12–17 лютого 1909 р. Арк. 3–4.

⁴ Панахида по Т. Г. Шевченкові // Рада. 27 февраля (12 березня) 1909. № 47. С. 2.

орудом П. Злобіна, що були декількома композиціями М. Лисенка на слова Т. Шевченка, зокрема «Сон» і «Заповіт» тощо. Загалом концерт складався з 20 номерів. Шевченківське свято тривало понад чотири години й викликало величезний інтерес у переповненому залі. Глядачами були не тільки кияни. Чимало людей прибуло з Чернігівщини, Полтавщини та з Волині¹.

Київська «Просвіта» опікувалася виданням популярних брошур, присвячених Кобзарю. Це, зокрема, «Тарас Шевченко, життя його та діла» С. Єфремова, обсягом 10 с., з портретом поета та малюнками². Зазначену брошуру, як і всі 12 видань «Просвіти» українською мовою того періоду, ретельно розглянула влада на предмет «благодійності». В доповідній записці канцелярії Київської губернської у справах про товариства присутності Київському губернатору від 1 квітня 1910 р. йшлося, що в брошурі «Тарас Шевченко» «знаходимо інтерпретацію завдань Київського товариства — “Кирило-Мефодіївське братство”»³.

Просвітяни розповсюджували й підписний лист для збору пожертвувань на пам'ятник Т. Г. Шевченку в Києві⁴. Є дані, що у травні 1909 р. Київська «Просвіта» внесла в Київську міську управу 1 тис. руб. на облаштування цього монумента⁵.

Навесні 1909 р. київські просвітяни знову проводили в чайних народні безплатні концерти, присвячені пам'яті Т. Шевченка, з читанням біографії українського поета, опублікованої у видавництві «Час». 14 березня 1909 р. такий концерт організували на Деміївці, а 28 березня — на Куренівці⁶. Втім, не все було беззмарно. Є. Чикаленко в щоденнику від 10 листопада 1909 р. занотував слова Л. Жебуньова, який напередодні розповідав, що «Просвіта» «зовсім занепадає», і його думку: «Вся діяльність просвітян зупинилась не від утисків, заборони, а просто від упадку енергії, діяльності членів комісій» (Чикаленко, Є. 2004, с. 74).

Попри труднощі, під керівництвом перших голів українського товариства, а це Б. Грінченко (1906–1909), С. Тимошенко (1909) та Л. Яновська (1909–1910), київські просвітяни проводили різноманітну культурно-просвітницьку роботу в артистичній, шкільно-лекційній, бібліотечній комісіях, в яких популяризація слова і діла Т. Шевченка посідала помітне місце. Наприклад, 1908 р. Київська «Просвіта», окрім видання україномовної бро-

¹ ІР НБУВ. Ф. 114. Оп. 1. Спр. 10: [Афіша]: Товариство «Просвіта» в Києві, засноване в пам'ять Т. Шевченка. Програма. Театр колишнього Товариства Грамотності. 26 лютого 1909 р. // Арк. 2; Шевченкове свято // Рада. 26 февраля (11 березіля) 1909. № 46. С. 4; Ліс-кий М. Святкування роковин Т. Г. Шевченка // Рада. 28 февраля (13 березіля) 1909. № 48. С. 4.

² ІР НБУВ. Ф. 114. Оп. 1. Спр. 10: Видання Товариства «Просвіта». Арк. 2 зв.

³ ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 639. Спр. 797: Доповідна записка Канцелярії Київської губернської у справах про товариства присутності — Київському губернатору від 1 квітня 1910 р. Арк. 21.

⁴ ІР НБУВ. Ф. 114. Оп. 1. Спр. 10: Підписний лист. Арк. 7.

⁵ ІР НБУВ. Ф. 114. Оп. 1. Спр. 98: [Повідомлення від 12 травня 1909 р.] Арк. 123.

⁶ ІР НБУВ. Ф. 114. Оп. 1. Спр. 98: Програма народного концерту на Куренівці та Деміївці в чайних. Арк. 157.

шури «Тарас Шевченко», придбала погруддя Шевченка вартістю в 100 руб., портрет Кобзаря, написаний вугіллям на тканині тощо. У 1906–1910 рр. діяльність київських просвітян позитивно впливала на просвітянську роботу в 48 містах, містечках та селах Київської губ. і мала ширший розголос по Україні (Букет, Є., 2014, с. 49, 68, 89, 90). Київські просвітяни направляли свої видання в повіті. Скажімо, І. Воніфатов із повітового міста Сквиря писав у квітні 1909 р., що серед надісланої від просвітян із Києва літератури був Тарасів портрет. Місцеві селяни жалкували, що тоді не отримали прекрасну книжку «Кобзаря», яку дуже бажали мати¹.

Шевченківські роковини відбувалися навіть у невеликих населених пунктах. Так, у містечку Бориспіль на Київщині наприкінці лютого 1910 р. заходами сільськогосподарської школи було проведено безкоштовний вечір пам'яті Т. Шевченка та О. Кольцова. Зокрема, за програмою вечора учасники прослухали біографію Т. Шевченка, прочитану українською мовою, хорове виконання «Заповіту», вірші великого українського поета тощо².

Шевченківські заходи на селі були вельми важливими для формування української національної свідомості серед селянства. Наприклад, як свідчив просвітянин Є. Чикаленко у щоденнику 14 листопада 1909 р., він мав розмову з деякими селянами Кононівки на Київщині про пам'ятник Т. Г. Шевченкові. Хлібороби жваво цікавилися тим, який вигляд матиме монумент Кобзарю, висловлювали бачення щодо його найкращого розміщення у Києві (Чикаленко, Є. 2004, с. 75–76).

Про актуальність поширення знань про українського народного поета писала газета «Рада» у статті «Шевченко на селі (Чи знають Шевченка та його твори наші селяне?)» від 26 лютого (11 березня) 1910 р. Зокрема, в публікації наголошувалося, що Т. Шевченка не знають на селі. Адже «Кобзар» — книжка, що рідко трапляється серед селян. Хто має її, береже, як святу річ³.

Того ж таки 26 лютого 1910 р. в Києві проводилася низка Шевченківських заходів. По-перше, у Софійському соборі відправили панахиду по Т. Шевченку. По-друге, театральна трупа М. Садовського справляла Шевченківські роковини. За програмою ставилась одна дія з «Назара Стодолі» та одна дія з «Катерини». Передбачались і номери концертної програми, як-от «Жалібний марш», музика М. Лисенка; «До мертвих, живих і ненароджених» та інші декламації у виконанні М. Садовського; хоровий спів «Заповіту». По-третє, в Народній аудиторії (вул. Бульварно-Кудряшівська, 26) готувався концерт, присвячений пам'яті Т. Шевченка, який улаштува-

¹ Т. Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів / упоряд.: А. Г. Адаменко, М. П. Візир (кер.), І. Д. Лисоченко, Й. В. Шубинський. С. 280–281.

² Вечір пам'яті Шевченка та Кольцова // Рада. 19 марта (1 квітня) 1910. № 64. С. 3.

³ Шевченко на селі (Чи знають Шевченка та його твори наші селяне?) // Рада. 26 февраля (11 березня) 1910. № 46. С. 1.

ло Товариство сприяння початковій освіті¹. Того ж вечора в Шевченкові роковини київські просвітяни провели збори Ради Товариства².

Наступного дня, 27 лютого 1910 р. газета «Рада» сповістила читачів, що традиційна громадська панахида по Т. Шевченку в Софійському соборі пройшла за великого скупчення народу. Прийшло чимало визначних українських діячів і молоді³. 28 лютого 1910 р. газета «Рада» повідомила про деякі подробиці Шевченкових роковин у Театрі М. Садовського (Театрі колишнього Товариства грамотності). Так, уривки з драми «Назар Стодоля» (1-й акт) та опери «Катерина» (2-й акт) пройшли «дуже добре». Не менш вдалим виявився концертний відділ зі співами й декламаціями творів Т. Шевченка. Найцікавішими місцями концерту були декламації Шевченківського «Послання...» у виконанні М. Садовського. Після Шевченківського вечора М. Садовський передав редакції газети «Рада» 118 руб. 53 коп. зі спектаклю на пам'ятник Т. Г. Шевченку в Києві⁴.

13 березня 1910 р. Київська «Просвіта» встигла відзначити чергові роковини Кобзаря, організувавши великий Шевченківський концерт у театрі Товариства грамотності. Ще 9 (22) березня, за кілька днів до свята, газета «Рада» опублікувала повідомлення про просвітянське свято. Просвітяни ретельно підготували концерт і приміщення. Окрасою сцени стало погруддя Т. Г. Шевченка, яке художники спеціально виготовили до цієї події.

Програма концерту вирізнялася різноманітністю й цікавістю. Перед початком видовища Л. Старицька-Черняхівська виступила зі стислою вступною промовою. Відтак зведений хор у кількості понад 100 осіб виконав «Жалібний марш» у супроводі оркестру під орудою К. Стеценка. Інший чоловічий хор студентів під керівництвом О. Кошиця проспівав «Гамалію», «Івана Гуса», «Коломийку» та «Заповіт». Високий рівень майстерності мала сольна частина програми, репрезентована виступами відомих майстрів співу, як-от В. Беляєва-Тарасевич, М. Карлашов та ін. На сцені виступав талановитий кобзар-бандурист І. Кучугура-Кучеренко. Апогеєм концерту стала поява з декламаціями М. Кропивницького та М. Старицької. Шевченківський концерт Київської «Просвіти» став, мабуть, найкращим за весь зимовий сезон. Просвітянський захід, присвячений Т. Шевченку, мав значний успіх і дав чистого прибутку в касу Товариства 155 руб 74 коп. Валовий збір склав 596 руб 96 коп. Л. Яновська та С. Русова навіть написали лист до редакції газети «Рада», в якому висловили вдячність за Шевченківський концерт⁵.

¹ Панахида по Т. Г. Шевченкові; Шевченкові роковини // Рада. 26 февраля (11 березіля) 1910. № 46. С. 3.

² З життя «Просвіт». В Київській Просвіті // Рада. 26 февраля (11 березіля) 1910. № 46. С. 3.

³ Панахида по Т. Г. Шевченкові // Рада. 27 лютого (12 березіля) 1910. № 47. С. 2.

⁴ Справа з пам'ятником Т. Г. Шевченкові // Рада. 28 февраля (13 березіля) 1910. № 48. С. 3; Шевченкові роковини в театрі М. К. Садовського // Рада. 28 февраля (13 березіля) 1910. № 48. С. 4.

⁵ З життя «Просвіт». Київська «Просвіта» // Рада. 9 марта (22 березіля) 1910. № 55. С. 3; Музиченко. Шевченківський концерт «Просвіти» // Рада. 16 марта (29 березіля) 1910. № 61. С. 4; Шев-

1910 р. свідомі українці Києва вирішили заснувати Товариство для догляду могили Тараса Шевченка. На чолі нової української громадської інституції став дійсний член Київської «Просвіти» В. Науменко¹.

Національно-культурницька діяльність Київської «Просвіти» спричинила рішення імперської влади про її закриття. Вже 4 вересня 1909 р. вийшов Указ Владного Сенату за № 8321 про відміну реєстрації Товариства «Просвіта» на основі рішення Київської губернської у справах товариств і спілок присутності 1906 р. На підставі зазначеного Указу Владного сенату Київська губернська у справах товариств присутність у журналі № 54 від 8 квітня 1910 р. зафіксувала таке рішення: «Товариство “Просвіта” в Києві закрити назавжди»².

Зазначена інституція, яка засідала під проводом Київського губернатора О. Гірса, ліквідувала Київську «Просвіту» «за загальну тенденційну діяльність». Підставою стали наведені на засіданні патріотичні епітети з поезій Т. Шевченка, які наголошували на колоніальному становищі України в складі імперії. Царську владу дуже непокоїла українська націєтворча праця просвітян, у лавах яких налічувалося близько 700 свідомих українців. Це була сила, навколо якої могли згуртуватися тисячі громадян. Адже просвітяни вже випустили 86 чисел популярних книжечок для народу накладом 150 000 примірників, а бібліотека Київської «Просвіти» налічувала 10 000 книжок. Серед просвітянських заходів особливе місце посідали Шевченківські, які проводилися до самого закриття товариства. Так, 8 квітня 1910 р., тобто навіть у день закриття, просвітянам вдалося провести останній Шевченківський вечір³.

Ім'я Тараса Шевченка, на честь якого була названа Київська «Просвіта», назавжди закарбували «Звідомлення Товариства “Просвіта” у Києві, заснованого в пам'ять Т. Шевченка...», які видавалися в 1906–1910 рр., і щорічно підбивали підсумки різноманітної діяльності просвітян⁴.

ченківський концерт київської «Просвіти» // Рада. 17 марта (30 березіля) 1910. № 62. С. 3; 3 життя «Просвіт». Шевченківський концерт // Рада. 17 марта (30 березіля) 1910. № 62. С. 3.

¹ Товариство для догляду могили Тараса Шевченка // Рада. 10 марта (23 березоля) 1910. № 56. С. 3.

² ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 639. Спр. 797: Журнал № 54 Київської губернської у справах про товариства присутності від 8 квітня 1910 р. Арк. 28, 28 зв., 33.

³ Скасування Товариства «Просвіта» у Києві (26 мая 1906 — 8 апріля 1910) // Рада. 9 апріля (22 квітня) 1910. № 81. С. 2; Докладна записка про напрямок просвітянської діяльності товариства «Київська «Просвіта»», вислухана на засіданні губернського в справах товариств присутствія 8 апріля року 1910 // Рада. 15 апріля (27 квітня) 1910. № 86. С. 2.

⁴ Звідомлення Товариства «Просвіта» у Києві, заснованого в пам'ять Т. Шевченка за 1906 рік / [Товариство «Просвіта»]. Київ: [б. в.], 1907. 74 с.; Звідомлення Товариства «Просвіта» у Києві, заснованого в пам'ять Т. Шевченка за 1907 рік / [Товариство «Просвіта»]. Київ: [б. в.], 1908. 71 с.; Звідомлення Товариства «Просвіта» у Києві, заснованого в пам'ять Т. Шевченка за 1908 рік / [Товариство «Просвіта»]. Київ [б. в.], 1909. 105 с.; Звідомлення Товариства «Просвіта» у Києві, заснованого в пам'ять Т. Шевченка за 1909 рік / [Товариство «Просвіта»]. Київ: [б. в.], 1910. 219 с.; Звідомлення Товариства «Просвіта» у Києві, заснованого в пам'ять Т. Шевченка за 1910 рік / [Товариство «Просвіта»]. Київ: [б. в.], 1910. 64 с.

У травні 1910 р. було створено ліквідаційну комісію, робота якої тривала кілька місяців — з 14 травня до 20 серпня і відбилася у 9 протоколах. Однак офіційне закриття Київської «Просвіти» не означало припинення діяльності просвітян. Скажімо, голова Товариства письменництва Л. Яновська була серед організаторів відзначення 50-річчя смерті Т. Г. Шевченка (1911) та 100-річчя від дня народження Кобзаря (1914), влаштовувала літературно-мистецькі вечори, вела активну просвітницьку діяльність. 4 квітня 1917 р. очільниця київських просвітян провела перші збори відновленої Київської «Просвіти» (Букет, Є. 2014, с. 68, 90).

Висновки дослідження. Наведений фактичний матеріал підтверджує, що в 1906–1910 рр. вшанування пам'яті Тараса Шевченка становило один із пріоритетних напрямів діяльності Київської «Просвіти». Меморіальні культурно-просвітницькі заходи на пошану Кобзаря вирізнялися розмаїтістю форм та методів і були популярні. Київські просвітяни зберігали й розвивали традицію проводити Шевченкові роковини, влаштовували панахиди, відвідини могили видатного українського поета в Каневі, обговорювали пам'яттєві питання на загальних зборах Товариства, організовували народні читання, концерти, вистави, літературно-музично-вокальні вечори, видавали популярні брошури, збирали кошти на побудову пам'ятника Т. Г. Шевченку, популяризували ім'я і творчість Кобзаря не тільки в губернському центрі Києві, а й у містах, містечках та селах Київщини. Це розширювало місце і простір пам'яті про великого сина українського народу-нації, формувало Шевченківський пам'яттєвий дискурс. Зазначене позитивно впливало на утвердження історичної й національної пам'яті, свідомості та ідентичності серед різних верств українства, незважаючи на антиукраїнську політику імперського режиму. Перспективи подальших розвідок у цьому напрямку уявляються в системному дослідженні комеморативних практик, присвячених Т. Г. Шевченку, в діяльності українських громадських організацій.

Букет, Є. 2014. Нариси з історії Київської «Просвіти». Київ: Просвіта, 112 с.

Грінченко, Б. 2013. Зібрання творів: [у 2 кн.] / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд. О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; комент., прим. В. В. Яременка. Київ: [Київ. ун-т ім. Б. Грінченка]. Кн. 2: Педагогічна спадщина. 424 с.

Дорошенко, Д. 2007. Мої споми́ни про давнє мину́ле (1901–1914 роки): Науково-популярне видання. Київ, Темпора, 272 с.

Каліщук, О. 2016. Сучасні дослідження діяльності Товариства «Просвіта»: бібліографічний огляд. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. № 3. С. 186–198. [Online]. Available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvvnui_2016_3_39.

Киридон, А. 2016. Гетеротопії пам'яті: Теоретико-методологічні проблеми студій пам'яті. Київ: Ніка-Центр, 320 с.

Кінд-Войтюк, Н. 2018. Б. Д. Грінченко — перший голова Київського товариства «Просвіта» (1906–1909 рр.). *Літопис Волині. Всеукр. наук. часопис*. Число 19. С. 130–134.

Кобижча, Н. І. 2020. Культурницька діяльність Бориса Грінченка: світоглядний аспект. Монографія. Київ: Ліра-К, 204 с.

Коновець, О. 1992. Просвітницький рух в Україні : XIX — перша третина XX ст. Київ: Хрещатик, 120 с.

Копиленко, Н. 1994. Київська «Просвіта» (1906–1910). Дивослово. № 1. С. 54–57.

Корнієвська-Зінченко, О. В. 1994. До питання про діяльність київської «Просвіти» у 1906–1910 рр. (за матеріалами Інституту рукопису ЦНБ ім. В. І. Вернадського НАН України). Архіви України. № 1–6 (235). С. 35–44.

Лисенко, О. В. 2008. «Просвіти» та кооперативи в українському суспільному середовищі на початку XX ст. Київ: Ін-т іст. України НАН України, 180 с.

Розумний, О. М. 2013. Комеморативні практики, присвячені Т. Г. Шевченку, та їх роль у формуванні національної свідомості українців (друга половина XIX — початок XX століття) // *Національна та історична пам'ять: зб. наук. пр. Київ*, Вип. 8. С. 225–232.

Стебницький, П. 2009. *Вибрані твори* / упорядк. та вступ. стаття І. Старовойтенко. Київ: Темпора, 632 с.

Харчук, Р. 2019. Історична пам'ять Т. Г. Шевченка. Спроба реконструкції. Монографія. Київ: Академія, 216 с.

Чкаленко, С. 2004. Щоденник (1907–1917): у 2 т. Докум.-худож. видання. Т. 1 (1907–1917). Київ: Темпора, 428 с.

Buket, Ye. 2014. *Narys z istorii Kyivskoi «Prosvity»* [Essays on the History of Kyiv Prosvita]. Kyiv: Prosvita, 112 s. [In Ukrainian].

Hrinchenko, B. 2013. *Zibrannia tvoriv: [u 2 kn.].* [Collection of works] / Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka; uporiad. O. M. Myslyva, A. I. Movchun, V. V. Yaremenko; koment., prym. V. V. Yaremenka. Kyiv: [Kyiv. un-t im. B. Hrinchenka]. Kn. 2: *Pedahohichna spadshchyna*. 424 s. [In Ukrainian].

Doroshenko, D. 2007. *Moi spomyny pro davnie mynule (1901–1914 roky)* [My Memories of the Ancient Past (1901–1914)]: Nauk.-popul. vyd. Kyiv, Tempora, 272 s. [In Ukrainian].

Kalishchuk, O. 2016. *Suchasni doslidzhennia diialnosti Tovarystva «Prosvita»: bibliografichniy ohliad* [Modern Studies of the Activities of the «Prosvita» Society: a Bibliographic Review]. *Naukovyi visnyk Shkhidnoievropeiskoho natsionalnogo universytetu imeni Lesi Ukrainky*. Istorychni nauky. № 3. S. 186–198. [In Ukrainian].

Kyrydon, A. 2016. *Heterotopii pam'iaty: Teoretyko-metodolohichni problemy studii pam'iaty*. [Heterotopias of Memory: Theoretical and Methodological Problems of Memory Studies]. Kyiv: Nika-Tsentr, 320 s. [In Ukrainian].

Kind-Voitiuk, N. 2018. B. D. Hrinchenko — pershyi holova Kyivskoho tovarystva «Prosvita» (1906–1909 rr.) [B. D. Grinchenko — the First Chairman of the Kyiv Society «Prosvita» (1906–1909)]. *Litopys Volyni. Vseukr. nauk. chasopys*. Chyslo 19. S. 130–134. [In Ukrainian].

Kobyzhcha, N. I. 2020. *Kulturnytska diialnist Borysa Hrinchenka: svitohliadnyi aspekt*. [Cultural Activity of Borys Grichenko: Worldview Aspect]: Monohrafiia. Kyiv: Lira-K, 204 s. [In Ukrainian].

Konovets, O. 1992. *Prosvitnytskyi rukh v Ukraini: XIX — persha tretyna XX st.* [Enlightenment Movement in Ukraine: 19th — first third of 20th Century]. Kyiv: Khreshchatyk, 120 s. [In Ukrainian].

Kopylenko, N. 1994. *Kyivska «Prosvita» (1906–1910)* [Kyiv «Prosvita» (1906–1910)]. *Dyvoslovo*. № 1. S. 54–57. [In Ukrainian].

Korniievska-Zinchenko, O. V. 1994. Do pytannia pro diialnist kyivskoi «Prosvity» u 1906–1910 rr. (za materialamy Instytutu rukopysu TsNB im. V. I. Vernadskoho NAN Ukrainy) [To the Question about the Activity of the Kyiv «Prosvita» in 1906–1910 (Based on the Materials of the V. I. Vernadskyi Manuscript Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine)] // *Arkhivy Ukrainy*. № 1–6 (235). S. 35–44. [In Ukrainian].

Lysenko, O. V. 2008. «Prosvity» ta kooperatyvy v ukrainskomu suspilnomu seredovyschi na pochatku XX st. [«Prosvit» and Cooperatives in the Ukrainian Social Environment at the Beginning of the 20th Century]. Kyiv: In-t ist. Ukrainy NAN Ukrainy, 180 s. [In Ukrainian].

Rozumnyi, O. M. 2013. Komemoratyvni praktyky, prysviacheni T. H. Shevchenku, ta yikh rol u formuvanni natsionalnoi svidomosti ukraintsiiv (druha polovyna XIX — pochatok XX stolittia) [Commemorative Practices Dedicated to T. G. Shevchenko, and their Role in the Formation of the National Consciousness of Ukrainians (the Second Half of the 19th — the Beginning of the 20th Century)]. *Natsionalna ta istorychna pam'iat': zb. nauk. pr. Vyp. 8*. S. 225–232. [In Ukrainian].

Stebnytskyi, P. 2009. *Vybrani tvory / uporiadk. ta vstup. stattia I. Starovoitenko*. Kyiv: Tempora, 632 s. [In Ukrainian].

Kharchuk, R. 2019. Istorychna pam'iat T. H. Shevchenka. Sproba rekonstruktsii. [Historical Memory of T. G. Shevchenko. An Attempt at Reconstruction]: Monohrafiia. Kyiv: Akademiia, 216 s. [In Ukrainian].

Chykalenko, Ye. 2004. Shchodennyk (1907–1917) [Diary (1907–1917): in 2 vol.]: u 2 t. Dokum.-khudozh. vyd. T. 1 (1907–1917). Kyiv: Tempora, 428 s. [In Ukrainian].